

Amsterdam, Herengracht 287

De onderduikgeschiedenis van Max Levy-Suhl en Hildegard Perls

Wietske van der Wielen

Inleiding

Wanneer ik in Amsterdam kom loop ik graag even langs mijn geboortehuis, Herengracht 287. Ik heb het in de loop der jaren langzaam zien veranderen. In het souterrrein was eerst een coffeshop; nu is er een lunchgelegenheid voor de vele buitenlandse toeristen.

De bel-etage, ooit een kantoor, werd woonruimte. Voor de hoge ramen werden planten neergezet. Op een dag begonnen die te verwelken tot ze verdroogden en stoffig werden. Toen duidelijk werd dat Ramses Shaffy, de bewoner van deze etage, nooit meer terug zou komen verdwenen de planten en werd de woning aangepast aan de eisen van de tijd, en hoe ik ook staar naar het huis, het laat niets van zijn geschiedenis los.

De eerste etage, waar ik in 1949 ben geboren (mijn ouders waren er in maart van dat jaar komen wonen), heeft zijn eigen verborgen verhaal. Hier zaten vanaf 1942 de Joodse psychiater Max Levy-Suhl en zijn vrouw Hildegard Perls ondergedoken. Het huis stond officieel op naam van mijn vader, die samen met zijn vriendin uit die tijd, een Duitse die eveneens Hildegard heette, voor het echtpaar zorgde. Mijn vader was niet erg spraakzaam over deze periode in zijn leven. Zo kende ik alleen de voornaam van mijn vaders vriendin, wist ik dat zij uit Duitsland kwam en dat ‘zij na de oorlog trouwde met een Amsterdamse glashandelaar’, wiens achternaam ik maar half had onthouden.

Ybe

Mijn vader, Ybe van der Wielen, werd geboren in 1913. Hij groeide op in Friesland, in het sociaal geëngageerde milieu van de Volkshogeschool te Bakkeveen. In 1937 vertrok hij naar Amsterdam om van daaruit een stage te volgen bij orgelbouwer Flentrop in Zaandam. Begin 1938 was hij een gediplomeerd orgelbouwer. Zijn hart lag echter bij de vioolbouw en hij noemde zichzelf dan ook vioolbouwer. Zijn atelier bevond zich op de zolderverdieping van Spuistraat nummer 118. Op aanraden van zijn vriend de schilder Nolle Bokhorst, die onder de indruk was van zijn ruimtelijk gevoel, deed mijn vader toelatingsexamen voor de beeldhouwklas van professor Jan Bronner. In 1942 werd hij daar toegelaten.¹

Als voorbereiding op zijn toelatingsexamen voor de Rijksacademie volgde mijn vader in 1941 lessen bij de beeldhouwer Jan Havermans. Ook werkte hij enige tijd als assistent op het atelier van Frits van Hall.² Waarschijnlijk heeft mijn vader hier zijn latere vriendin Hildegard voor het eerst ontmoet. Het is niet uitgesloten dat zij als beeldhouwmodel werkte; ze zag er geweldig uit: slank, lange benen, een fijn gezicht en een grote bos golvend haar. Zeker is dat

---

¹ Zie ook: Wietske van der Wielen, *Ybe van der Wielen, beeldhouwer* (Bloemendaal 2006).

² De beeldhouwer Frits van Hall speelde een actieve rol in het zgn. kunstenaarsverzet. Hij zat gevangen in Dachau en Auschwitz en werd op 18 januari 1945 gefusilleerd in Gliwice in Polen (zie: https://nl.wikipedia.org/wiki/Frits_van_Hall).

zij op enig moment deel uitmaakte van de verzetsgroep rond beeldhouwer en verzetsstrijder Gerrit Jan van der Veen, die meer dan goed bevriend was met de danseres Susy van Hall, de zus van Frits.³ Het beeldhouwerswereldje was klein in die dagen; iedereen kende elkaar.

Hildegard

Hildegard heette voluit Hildegard Gisela Knierim. Ze kwam uit Oberhausen waar haar vader zeepfabrikant was en werd geboren in hetzelfde jaar als mijn vader, 1913. In 1933 kwam ze naar Nederland. Ze reisde haar Joodse vriend de fotograaf Oppenheimer na, die naar Nederland was gevlucht. Dat haar relatie met hem door zowel haar als zijn familie niet op prijs werd gesteld weerhield haar er niet van deze keuze te maken.

Oppenheimer vestigde zich in Amersfoort waar hij aan de Utrechtsestraat op nummer 75 een fotoatelier begon.⁴ Hildegard belandde in eerste instantie in Barneveld waar ze werk vond in een wasserij. Op 16 mei 1933 vertrok ze vanuit Barneveld naar Amsterdam. Ze ging als dienstbode werken bij de familie De Winter in de Frans van Mierisstraat. Ze hield het er niet lang vol en vertrok nog hetzelfde jaar naar Bussum. Van daaruit ging ze op 10 november 1936 naar Amersfoort, waar ze bij Oppenheimer introk. Het zou kunnen dat ze in deze tijd Max Levy-Suhl en zijn vrouw had leren kennen. Op 10 september 1936 plaatste deze namelijk een advertentie in het *Amersfoortsch Dagblad* omdat hij op zoek was naar een dame die zijn vrouw, die een oogkwaal had, kon helpen. Er werd slechts één voorwaarde gesteld: de dame in kwestie diende Duits te kunnen lezen.⁵

In september 1937 verhuisden Levy-Suhl en zijn vrouw vanuit Amersfoort, waar zij samen een kindertehuis hadden, naar Amsterdam, waar Levy-Suhl in de Brahmsstraat op nummer 18 een psychoanalytische praktijk begon. Ruim drie maanden later trok Hildegard bij hen in om er als een soort praktijkassistente te gaan werken. Nog één keer, in 1938, keerde ze voor een paar maanden terug naar Oppenheimer maar daarna zou ze in de Brahmsstraat blijven wonen tot 15 november 1940.⁶ Een maand later, op 19 december, werd het Joden verboden om Duits huishoudelijk personeel in dienst te hebben. Er zal misschien al sprake geweest zijn van deze maatregel voor hij van kracht werd. Levy-Suhl was niet naïef; Hildegard ging weg voordat de bezetter haar dwong dit te doen. Hoe minder aandacht hoe beter!⁷

Max Levy-Suhl

Over Max Levy-Suhl, die geboren werd in 1876 wist ik dat hij psychiater was en dat hij samen met zijn vrouw, de kinderarts Hildegard Perls, in 1933 vanuit Berlijn naar Nederland vluchtte. Ook vertelde mijn vader mij dat hij na de oorlog zelfmoord had gepleegd.

Het kostte me niet veel moeite er achter te komen dat Levy-Suhl in Nederland in psychiatrische kringen enig aanzien moest hebben gehad; hij schreef namelijk de inleiding voor het

---

³ Zie: https://nl.wikipedia.org/wiki/Gerrit_van_der_Veen.

⁴ Zie: Historische Kranten-Archief Eemland, *Amersfoortsch Dagblad* (31 december 1935, p. 15).

⁵ Zie: Historische Kranten-Archief Eemland, *Amersfoortsch Dagblad* (10 september 1936, p. 4).

⁶ Oppenheimer vertrok vóór 10 mei 1940 maar waarschijnlijk al veel eerder naar de VS; waarom Hildegard niet met hem meeging is niet duidelijk.

⁷ Alle adresgegevens van Hildegard Knierim zijn afkomstig uit het Stadsarchief van Amsterdam.

boek *Hypnose in de geneeskundige praktijk* uit 1937 van de psychiater dr. Bertold Stokvis.⁸ Het ‘In memoriam Levy-Suhl’, dat op 7 november 1947 verscheen in het *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, werd door deze Stokvis geschreven:

[...] Deze bescheiden geleerde heeft zich door zijn geschriften en boekwerken over de psychotherapie een wereldnaam verworven. Eenvoudig en beminnelijk als hij was, heeft hij – de eens zo gevierde zenuwarts te Berlijn – tijdens de jaren van zijn ballingschap in Nederland vele vrienden gevonden. Hij richtte aanvankelijk een tehuis voor moeilijk opvoedbare kinderen op te Amersfoort, dat hij te samen met zijn echtgenote, die kinderarts is, leidde. Later vestigde hij zich als psychoanalyticus te Amsterdam, waar hij praktijk uitoefende, tot de SD hem verjoeg. Hierop kwamen de duistere jaren van de onderduikperiode, die hij moedig heeft doorstaan. [...].⁹

Na 1947 leek het of Max Levy-Suhl definitief was vergeten. Maar in 2014 verscheen er van de hand van prof. dr. Harry Stroeken een boek over de ontwikkelingsgeschiedenis van de psychoanalyse in Nederland met daarin een hoofdstuk gewijd aan Levy-Suhl.¹⁰ Het hoofdstuk eindigt met de volgende opmerking: ‘Max Levy-Suhl is de enige van de drie in 1933 naar Nederland gevluchte Duits-Joodse psychiaters-psychoanalytici die de oorlog heeft overleefd.’ Even daarvoor schrijft Stroeken: ‘Dat ze ergens zaten ondergedoken was wel duidelijk, maar hoe dit in zijn werk was gegaan en waar de onderduikplek was is niet bekend.’¹¹

Die onderduikplek was dus de eerste verdieping van de Herengracht 287. Het zal wel nooit helemaal duidelijk worden hoe alles precies in zijn werk ging, maar het is de moeite waard te proberen de geschiedenis te reconstrueren.

De onderduik

Uit twee afzonderlijke archiefstukken uit het Stadsarchief van Amsterdam blijkt dat zowel mijn vader als zijn vriendin Hildegard zich op 22 april 1942 inschreef op de eerste etage van de Herengracht 287. Ik kan niet anders dan concluderen dat ze gingen ‘samenhokken’; ze waren namelijk niet getrouwd. Wel gingen ze dat jaar in ondertrouw. Ik sluit niet uit dat dit ergens in april gebeurde, maar het enige bewijs dat ik ervan heb is een brief van mijn vader van 7 oktober 1947 aan mijn moeder, Nan Bolkestein. Hij schreef die brief naar aanleiding van hún ondertrouw. Mijn moeder kon hierbij zelf niet aanwezig zijn omdat zij op dat moment als arts in Helmond werkte. De brief bevat, behalve een beeldend verslag van de gebeurtenis, een merkwaardige passage:

---

⁸ Berthold Stokvis met een inleiding van dr. Max Levy-Suhl, *Hypnose in de geneeskundige praktijk* (Lochem 1937).

⁹ *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, vol. 78, no 47, p. 3,6.

¹⁰ Harry Stroeken, *Een ontwikkelingsgeschiedenis van de psychoanalyse, Geestelijke gezondheidszorg in Nederland rond de Tweede Wereldoorlog* (Amersfoort 2014), p. 151-161.

¹¹ In Duitsland verscheen een lang artikel over Levy-Suhl in *Luzifer-Amor, Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse* 53: Ludger M.Hermanns, Michael Schröter en Harry Stroeken, ‘Von der Psychotherapie zur Psychoanalyse: Max Levy-Suhl (1876-1947)’.

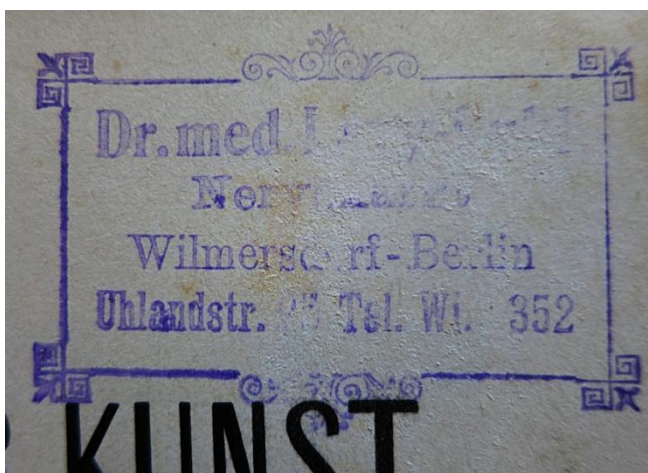
Op 't stadhuis aangekomen werd ik door een mij bekend voorkomend mannetje binnengeloodst. [...] Bij 't weggaan werd ik door hetzelfde mannetje die bij de ingang alles regelde gefeliciteerd. Hij vroeg of je misschien ziek was. We keken elkaar eens aan en ik moet hierbij geglimlacht hebben. Hij lachte ook want nu herkenden we elkaar blijkbaar nog van 5 jaar terug toen hij ons ook feliciteerde bij de ondertrouw.

Dat was dus in 1942 en met Hildegard.

De etage waar mijn vader samen met zijn 'verloofde' introk stond op naam van mijn vader. Omdat het huis ook beschikte over een zogenaamd 'achterhuis' kon het goed dienen als onderduikadres en waarschijnlijk was het al vanaf het begin de bedoeling dat Levy-Suhl en zijn vrouw hier zouden onderduiken. Mijn vader en Hildegard zouden dan de voorbereidende werkzaamheden hebben verricht. Of ze verder nog hulp hebben gehad is mij niet bekend, maar het is heel goed mogelijk dat er contact was met het verzet.

Op de etage stond een grote boekenkast waarachter men zich kon verstoppen. In 1943 kreeg mijn vader uit die kast een boekje met de volgende opdracht: 'Hartelijk gefeliciteerd met uw verjaardag H.L-S 26.4.43.' Mijn vader was op die 26^e april dertig jaar geworden. Hij woonde toen al niet meer op de Herengracht; op 27 november was hij weer verhuisd naar zijn atelier in de Spuistraat, blijkbaar zonder de huur van de Herengracht op te zeggen, want het huis stond, naar zijn zeggen, ook na de oorlog nog 'op zijn naam'. Opmerkelijk genoeg raakte hij rond deze tijd zijn persoonsbewijs kwijt en kreeg hij op 14 december een zogenaamd '2^e exemplaar' waarop niet langer zichtbaar was dat hij, voordat hij naar de Herengracht verhuisde, ook al stond ingeschreven in de Spuistraat. Natuurlijk zou het kunnen dat mijn vader zijn persoonsbewijs inderdaad was verloren, maar hij was niet iemand die altijd maar alles kwijt raakte en ik houd het erop dat zijn eerste persoonsbewijs een goede bestemming vond.

Hildegard bleef officieel op de Herengracht wonen, maar ik betwijfel of ze daar altijd was, want ook begin 1944 woonde ze volgens een gerucht nog steeds samen met mijn vader. Wel zal ze elke dag naar de Herengracht zijn gegaan, al was het alleen maar 'om het huis een bewoonde indruk te geven'. Om die reden was ook mijn vader daar vaak te vinden. Hij deed het graag, want Levy-Suhl wist veel van kunstgeschiedenis en had hem dus veel te bieden; behalve de interessante gesprekken over kunst waren er ook de boeken die konden worden ingekeken en die soms ook werden weggegeven.

Boekstempel van Max Levy-Suhl

In juni 1944 sloot de beeldhouwafdeling van de Rijksacademie zijn deuren; Bronner was ziek en gaf geen les meer. Op 6 juni, D-day, waren de geallieerden in Normandië geland en men verwachtte dat Nederland spoedig zou worden bevrijd. Toen Ybe eind juni naar zijn vader op de Volkshogeschool in Bakkeveen vertrok, verkeerde hij ongetwijfeld in de veronderstelling dat hij snel naar Amsterdam kon terugkeren. Al met al was het vooruitzicht de zomermaanden op het platteland door te brengen natuurlijk niet onaantrekkelijk. Ook was de voedselsituatie daar aanmerkelijk beter dan in Amsterdam. Bovendien was het risico opgepakt te worden om te werk te worden gesteld in Duitsland daar kleiner.¹² Maar de zomer ging over in de herfst en daarop volgde de Hongerwinter; Ybe bleef noodgedwongen in Bakkeveen en met Hildegard kon hij alleen per post contact hebben.

Hildegard, die in Amsterdam was gebleven om voor Levy-Suhl en zijn vrouw te zorgen, schreef Ybe inderdaad een aantal brieven. Ik heb deze brieven weleens in handen gehad, maar helaas nooit gelezen; toen ik ze vond, weggestopt in een kast op zolder, was er geen gelegenheid voor en toen ik er wel gelegenheid voor had waren ze spoorloos verdwenen. Dat de brieven er wel degelijk waren geweest werd duidelijk toen ik mijn moeder er, kort voor zij overleed, eens naar vroeg. Mijn moeder, die altijd elke snippetje van mijn vader bewaarde, bekende mij dat zij de brieven na zijn overlijden in 1999 had vernietigd!

Het lukte Hildegard met veel moeite om de onderduikers de oorlog door te helpen. Ook kwamen er nog zeker drie andere onderduikers bij: de Joodse Rosa Kupfer met haar dochter en Jo Rieder, de zoon van een Amsterdamse glashandelaar, die de Arbeitseinsatz wilde ontlopen.¹³ Gelukkig was Rieder niet bang en ging hij er, alleen of met Hildegard, regelmatig op uit om voedsel voor de onderduikers te bemachtigen tijdens de Hongerwinter. In deze periode verslechterden de omstandigheden meer en meer en ook de onderduikers op de Herengracht ontkwamen er niet aan; weinig of geen eten, een akelig nooddkacheltje waarop dat wat er nog te eten was kon worden klaargemaakt en gebrek aan schoon leidingwater waardoor de hygiënische omstandigheden ronduit belabberd waren.

Dat Max Levy-Suhl en zijn vrouw er na de dramatische oorlogstijd niet al te best aan toe waren blijkt uit een brief van de psychiater aan de Duitse rechtsfilosoof Gustav Radbruch van 15 september 1946.¹⁴

[...] Im übrigen müßte ich ein wenig Shakespeare sein, um die Dramen der letzten 6-7 Jahre zu Papier bringen zu können. Doch vermag ich mir vorzustellen daß das von Ihnen Erlebete nicht weniger ernst - dramatisch ist! - Ich habe vor einigen Monaten nach viel Kranksein relativ gut hergestellt, ebenso wie meine Frau. Meinerseits die psychoanal[ytische] Praxis, 70 Jahre alt, wieder aufgenommen.

---

¹² Echt veilig was het ook op de Volkshogeschool niet; op 3 mei en op 3 november 1944 vonden er razzia's plaats. Zie Maarten van der Linde en Johan Frieswijk, *De Volkshogeschool in Nederland, 1925-2010* (Hilversum 2013), p. 151-154.

¹³ Mededeling Michael Rieder. Wie Rosa Kupfer was, waar zij vandaan kwam en hoe het haar verging is mij niet bekend.

¹⁴ Heidelberg, Universitätsbibliothek, Heid. Hs. 3716 III F 744, zie bijlage.

Hij vervolgt zijn brief met de vraag aan Radbruch of deze, mocht hij eventueel contact hebben met Dr. Alf. Doeblin, voor een teken van leven aan deze zou willen zorgen. Levy-Suhl kende Alfred Döblin, de schrijver van *Berlin Alexanderplatz*, nog goed uit de tijd dat zij beiden arts-assistent waren in Berlijn. Het beroemde boek van Döblin belandde op 10 mei 1933 op de brandstapels van de boekverbrandingen in Berlijn. Vier maanden later, in september 1933, kwam Levy-Suhl in Nederland aan met medeneming van zijn totale woninginrichting en op zijn minst een deel van zijn bibliotheek.¹⁵

Na de oorlog

Toen mijn vader bijna een jaar na zijn vertrek weer terugkeerde in Amsterdam was alles anders; zijn vriendin was op 23 mei 1945 getrouwd met glashandelaar Jo Rieder, zijn etage aan de Spuistraat was door iemand anders in bezit genomen en van het meubilair dat daar stond was een gedeelte in de noedkacheltsjes opgestookt.

Mijn ouders, die elkaar al in januari 1944 voor het eerst hadden ontmoet, leerden elkaar na de oorlog beter kennen en kregen een relatie. In 1947 hadden ze trouwplannen. Mijn moeder werkte dat jaar, zoals gezegd, in Helmond. Uit hun correspondentie uit die tijd wordt duidelijk dat mijn vader naarstig op zoek is naar woonruimte voor zichzelf en zijn toekomstige echtgenote. Ook bezoekt hij Levy-Suhl en zijn vrouw. Zij waren op de etage aan de Herengracht blijven wonen waar zij zich op 17 september 1945 officieel hadden ingeschreven. Op 22 september 1947 schrijft mijn vader een brief met het volgende:

Gistermiddag bij een wandeling door de stad nog eens diverse advertenties bij woningbureaus en kranten nagekeken. Ik was net bij de Woningcourant op de Singel toen het flink begon te regenen en ik dus moest schuilen onder een zonnescerm. Ik stond hier een tijdje in de regen te kijken toen ik plotseling een klein mannetje met lang grijs haar voorbij zag hollen. 't Was dr. Levy-Suhl. Dit bracht mij op de gedachte om straks als 't weer wat bedaard was even aan te lopen, wat ik dan ook gedaan heb.¹⁶ Trof de dokter en zijn vrouw in goede welstand aan. Hij had in alle geval veel patiënten. Maar toch was het leven niet veel meer voor hem. Geen kinderen, bij de 72 en daarbij nog een hartkwaal. Het wachten was dan ook op de dood. Ik heb zoo gekscherend gezegd, 't is jammer dat het tehuis voor ouden van dagen van mijn vader nog niet klaar is, dan kon u daar in trekken en hadden wij straks een woning'. Hij nam het gelukkig goed op en was toen het gesprek op schilderkunst kwam zoo aardig mij een boekje over Max Liebermann cadeau te doen. Nu wie weet als jij straks klaar bent voor oogarts en ook het tehuis van vader is klaar komen we op die manier nog weer eens aan een Amsterdamse gracht te wonen.¹⁷

---

¹⁵ Brief van Max Levy-Suhl aan Gustav Radbruch, Heidelberg, Universitätsbibliothek, Heid. Hs. 3716 III F 744; Brief van Max Levy-Suhl aan Max Eitingon, 22 mei 1935 in: Ludger M.Hermanns, Michael Schröter en Harry Stroeken, 'Von der Psychotherapie zur Psychoanalyse: Max Levy-Suhl (1876-1947)', in: *Luzifer-Amor, Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse* 53, (2014).

¹⁶ De Woningcourant was gevestigd op Singel 235, drie minuten lopen van Herengracht 287.

¹⁷ Mijn moeder werd geen oogarts en het tehuis voor ouden van dagen van Jarig van der Wielen kwam er nooit.

Levy-Suhl pleegde zelfmoord op 21 september 1947, op dezelfde regenachtige dag dat mijn vader hem bezocht.¹⁸ Die hoorde pas veel later van zijn vroegere vriendin, die hij soms nog wel eens tegenkwam, dat ‘hij in de gracht was gelopen’. Dat hij één van de laatsten was die met Levy-Suhl sprak heeft hij nooit geweten. Het boekje over Max Liebermann, met een aantekening van Levy-Suhl, is nog in mijn bezit als tastbaar bewijs dat één van zijn laatste gesprekken over deze kunstenaar ging.

Op 20 december 1948 verhuisde de weduwe van Levy-Suhl, Hildegard Perls, vanuit de etage aan de Herengracht naar een verpleeginrichting in de Van Breestraat op nummer 115, waar ze op 25 februari 1950 overleed.¹⁹ Blijkbaar wist mijn vader dat ze ergens anders zou gaan wonen, want vier weken eerder had hij een aanvraag voor de Herengracht gedaan bij Gemeentehuisvesting omdat hij meende nog steeds recht te hebben op deze woning. Blijkbaar was huisvesting het met hem eens want op 5 februari 1949 kregen mijn ouders inderdaad toestemming om er te gaan wonen en op 17 oktober 1949 werd ik daar geboren.

Nawoord

Vanaf ongeveer 2005 nam ik mij voor me ooit eens te verdiepen in de onderduikgeschiedenis van mijn geboortehuis aan de Herengracht. In die tijd las ik de correspondentie tussen mijn ouders uit 1947, waaronder de brief waarin mijn vader verslag doet van zijn bezoek aan Levy-Suhl op 21 september 1947. Omdat ik wist dat Levy-Suhl ‘na de oorlog’ zelfmoord had gepleegd vroeg ik mij af wanneer hij precies was overleden. Uit het Stadsarchief van Amsterdam werd mij toen duidelijk dat zijn dood op 26 september was ‘vastgesteld’. Verder ging mijn zoektocht op dat moment niet.

Toen ik mij eind 2015 serieus in de onderduikgeschiedenis wilde gaan verdiepen was het geluk met mij; over Levy-Suhl bleek in 2014 het één en ander gepubliceerd te zijn, zowel in het Nederlands als in het Duits. De verantwoordelijke voor deze hernieuwde belangstelling was professor dr. Harry Stroeken. Hij verdiepte zich samen met twee Duitse collega’s, Ludger M.Hermanns en Michael Schröter, in de betekenis van Max Levy-Suhl voor de ontwikkeling van de psychoanalyse.

Ook lukte het mij eindelijk de volledige naam van mijn vaders vriendin uit die tijd te achterhalen. Daarmee had ik ook haar familie gevonden. Gelukkig reageerde de zoon van Hildegard Knierim, Michael Rieder, positief op mijn zoektocht. Dat met zijn hulp veel stukjes van de legpuzzel op hun plaats konden vallen stemt mij dankbaar.

---

¹⁸ Stroeken 2014

¹⁹ Zie: <http://www.communityjoodsmonument.nl/page/54650/nl>, dvr: 4 februari 2016.

Bijlage

Brief van Max Levy-Suhl aan Gustav Radbruch 15 september 1946

Dr. M. LEVY-SUHL
Heerengracht 287
Amsterdam, C.
Telef. 34472

15.9.46

Lieber Prof. Radbruch,²⁰

Durch Dr. Bernstein, der zum Schachturnier in Groningen nach Holland gekommen war, hörte ich daß Sie „wieder in Amt u. Würden“ seien u. manches Schweres überstanden hätten. (Alles nur in einem telef. Gespräch mit B.)²¹ Ich folge einem Impuls – ob richtigem weiß ich in dieser Zeitverwirrung nicht – Ihnen von meiner u. meiner Frau Existenz Kunde zu geben – auch unsre Pflegetochter lebt.²² Wie weit Sie sonst über gemeinsamer Anteile Ihres u. meines Lebens noch Nachrichten erhielten, weiß ich – seit Sept. 1933 hier in Holland – gar nicht. Daß Heinrich, der ja so viele Bindungen auch an Sie hatte, via Italien in England vor ca. 6 Jahren starb, mein älterer Bruder in Amerika, wohin er erst in letzter Stunde, sehr krank ausgewandert war, das wollte ich Ihnen wenigstens orientierend mitteilen.²³ Im Übrigen müßte ich ein wenig Shakespeare sein, um die Dramen der letzten 6-7 Jahre zu Papier bringen zu können. Doch vermag ich mir vorzustellen, daß das von Ihnen Erlebte nicht weniger ernst-dramatisch ist! – Ich habe vor einigen Monaten nach viel Kranksein relativ gut hergestellt, ebenso wie meine Frau meinerseits die psychanal. Praxis, 70 Jahre alt, wieder aufgenommen. Sollten Sie mit Dr. Alf. Doebelin zufällig Kontakt haben – er war mit mir zusammen Assistentsarzt in Buch-Berlin u. wir kennen uns gut.²⁴ Jede Nachricht von Ihnen wird die freundlichsten Erinnerungen wecken.

Herzlichen Gruß auch von meiner Frau! Ihres Ihnen sehr ergebenen M. Levy-Suhl

---

²⁰ Gustav Radbruch (1878-1949), rechtsfilosoof, bekend van de “Radbruchformule”, die veel gebruikt werd bij processen na de Tweede Wereldoorlog.

²¹ Ossip Bernstein (1882-1962), schaakgrootmeester.

²² Renate Levy-Suhl, zie Stroeken 2014.

²³ Heinrich Levy, jongste broer van Max Levy-Suhl, filosoof (1880-1940).

²⁴ Alfred Döblin (1878-1957), arts. Schrijver van *Berlin Alexanderplatz*.